

Oláh Sándor

Gazdasági kapcsolatok cigányok és magyarok között egy székely faluban

Dolgozatunkban egy székelyföldi falu cigány és magyar lakosságának gazdasági kapcsolatait vizsgáljuk. Célunk a két etnikum közötti gazdasági kötelékek típusainak leírása, emellett állításokat teszünk ezek változásainak feltételrendszeréről is. Interetnikus folyamatok gazdasági aspektusait vizsgálva, elfogadjuk az antropológiai szemléletű társadalomvizsgálat megállapításait a gazdasági törvények társadalmi beágyazottságáról. Eszerint a gazdasági szereplők között nem tisztán gazdasági törvények működnek, hanem „a gazdasági viszonyok minden esetben valamilyen általános, közvetlen társadalmi kapcsolatok részét képezik” (Sahlins 1973:253), másrészt „minden társadalmi viszonynak megvan a maga gazdasági vonatkozása is” (i.m.263). A sahlins-i tételek különös érvényességét tapasztalhattuk vizsgálatunk terepén, a cigány-magyar együttélésben ismeretes társadalmi előítéletesség és sztereotípiák világában. E jelenségről lásd részletesebben pl. Stewartnál (1994:56-58). Vizsgálatunk terepének szóbanforgó társadalmi kontextusáról v. ö.: Oláh 1993.

Vizsgálódásunk középpontjába fennmaradásukért gazdasági tevékenységet folytató háztartások közötti kapcsolatokat állítjuk. E megfontolás mögött az a felismerés húzódik, hogy sem a helyi

cigány, sem a magyar társadalom nem egységes, hanem tagolt mikrotársadalmi kontextus. Több kisebb mikrokulturális csoportoska együtteséből épül fel. Elfogadottnak tekintve az eriksen-i gondolatot, miszerint az etnikai csoportok nem azonosak a kulturális csoportokkal, empirikus anyagon is megvizsgálhattuk a társadalmi jelentéseket hordozó mikrokulturális különbségeket a helyi cigány társadalomban (Oláh 1995). A mikrokulturális különbségek az egyes családok gazdasági gyakorlatában is tetten érhetők, mind a magyar mind a cigány etnikum körében. E Különbségek létezése miatt tartjuk célszerűbbnek a különböző termelési szervezeteket képviselő cigány és magyar háztartások szintjén vizsgálni a gazdasági kapcsolatokat típusait, és **nem általában a cigány és a magyar etnikum szintjén.**

A dolgozatban átfogott időintervallum a századelőtől napjainkig terjed. A használt módszer az elérhető forrásokból való széleskörű információgyűjtés és a rekonstruáló értelmezés, valamint a mai jelenségek megfigyelése és interpretációja volt.

A szociokulturális környezetről

Vizsgálatunk színhelye egy közepes nagyságú székely falu, másfélezer lakossal, ahol ma a lélekszám 14%-át képviseli a cigány etnikum. Ez az arány a korábbi időkben kisebb volt, de megváltozott, mert a helyi magyar lakosság a hatvanas évektől rohamosan fogyott az elvándorlás következtében. A helyi cigány lakosság létszámának időbeni változásáról a népszámlálási adatok teljes tájékoztatásban hagynak¹.

A termelési-gazdálkodási tevékenység a kutatott időszakban, – leszámítva az államilag szervezett termelőszövetkezeti gazdálkodás három évtizedét (1962-1991) – önálló családi törpegazdaságokban folyik. A vidéken nem volt nagybirtok, a családi kisüzemek a teljes önellátást célzó természetes gazdálkodást folytatták. A termelőmunkák közül a legnagyobb társadalmi rangja a gabonatermesztésnek volt, annak ellenére, hogy az éghajlat és talajviszonyok nem kedveztek ennek a foglalkozásnak². A gazdasági gyakorlatban a család a tulajdonlás, fogyasztás és termelés alapegysége. A termelőtevékenységben a pontos költség- és jövedelemelszámolás nem

alkalmazott eljárás. Az egyes családi gazdaságok termény- és termékszerkezetére a mezőgazdasági specializáció hiánya jellemző. Minden gazdaságban a családtagok igyekeznek a fennmaradásukhoz szükséges összes mezőgazdasági terményt megtermelni. A fejletlen, elmaradott technológiával (a mezei munkáknál nagyarányú a kézimunka, a növényápolásban pl. általános a kézi művelés), a keskeny szalagparcellás családi földbirtokokon folyó gazdálkodásban nem beszélhetünk piaci integrációról. Az átlagos birtoknagyság 2,5 ha. Bár a századelőn végrehajtott tagosítás három birtoktestbe rendezte a családi szántóbirtokokat, a háromfordulós határrendtartásnak megfelelően, az örökösödési szokások, valamint a föld piaci forgalma következményeként, már a kollektivizálást megelőző években egy közepes családi birtok újra 10-15 parcellában feküdt a határ különböző pontjain. A termelőszövetkezeti gazdálkodás felszámolása után (1991) ez a családi birtokszerkezet restaurálódott.

Az önellátás ethoszát középponti eszményként maguk elé állító gazdaságokban a termelőkapacitás legjelentősebb részét lefoglaló gabonatermelésből még a legnagyobb szántóbirtokokkal rendelkező gazdaságokból se vitték piacra a terményt. Ennek szükséglet fölötti részét tartalékolták és egy-egy termelési ciklus végén a készleteket felújították. A háztartások piaci szükségleteinek kielégítéséhez szükséges pénzt a tehetősebb családok állatteladásból, a közepesek és a szegényebbek a családi gazdaságon kívüli munkavállalásból (idénymunkák idegen környezetben, városi szolgálat), vagy a folyamatosan gyakorolt kiegészítő tevékenységek jövedelmeiből szerezték meg. A legfontosabb melléktevékenység településszinten a mészégetés volt. A faluhatáron bőségesen létező nyersanyagok (mészkö, lombhullató erdők fája) és az állati igaerővel vontatott szállítóeszközökkel elérhető állandó felvevőpiac (az erdélyi Mezőség) valamint a helyi munkaerőfelesleg olyan feltételrendszert jelentettek, amely századokon keresztül folyamatos létfenntartó tevékenységként éltette ezt a foglalkozást. Lokális viszonylatban társadalmi méretű jövedelemszerző tevékenység volt, csak a legszegényebb, igaerővel nem rendelkező családok nem folytatták

Ebben a gazdasági gyakorlatban a „döntéseket az önmagukra beállított háztartási egységek hozzák” (Sahlins 1973:255), a családi

kisüzemek működtetéséhez minden munkaképes családtag hozzájárul. A termelés „munkaszervezeti egységét a család képezte és képezi, amelyen belül mindenki együttműködik a gazdaság megművelésében, és amelyen belül mindenki elfogadja azt a tényt, hogy a családi birtok mindannyiuk közös megélhetését biztosítja” (Macfarlane 1994:110). Az önálló kisgazdaságok termelési tevékenységét századunk közepéig a helyi közbirtokosság intézménye integrálta egységes termelési szervezetbe (a háromfordulós határrendtartás a negyvenes évek végéig fennmaradt). A közbirtokosság működésére, irányító, felügyeleti szerepére, azok az idősebb gazdák, akik részesei voltak ennek a termelési szervezetnek, úgy emlékeznek vissza, hogy akkor a gazdasági gyakorlatban **rend** uralkodott. A **rend** fogalmának gyakori felbukkanása az idősebbek emlékezetében feltehetően összefügg a termelészövetkezeti gazdálkodás idején e vonatkozásban szerzett negatív tapasztalatokkal.

Dolgozatunk célkitűzését szem előtt tartva, a továbbiakban válaszra váró kérdés, hogy a fent vázolt gazdasági környezetben hogyan illeszkedett a helyi cigány lakosság és egyáltalán, hogyan maradhatott fenn.

A helyi cigány társadalomról

A XIX. század első feléből fennmaradt helyi vonatkozású gazdasági összeírásokban a „cigány” fogalmának társadalmi jelentése uralkodó: a nemesek, lófők, gyalogok, libertinusok, jobbágyok és más társadalmi kategóriák háztartásainak, szántó és kaszálóbirtokainak számbavételekor a „cigány” mint külön társadalmi kategória jelenik meg. Egy 1818-ból fennmaradt összeírás adatai szerint a faluban 7 cigány családnak összesen 3 1/4 köből szántója, 11 1/4 szekér kaszálója volt. Egy másik statisztika 1828-ból 3 helyi cigány családról tudósít, ezeknek már csak 1 köből szántó, és két szekér kaszáló volt a birtokukban (Hermann 1993).

A cigányokról az állami anyakönyvvezetés bevezetése után (1895 okt.1.) maradtak fenn rendszeresebben nyomkövethető adatok³, a korábbi időkből nem sikerült a helyi unitárius egyház anyakönyveinek nyomára bukkanni.

A halotti anyakönyvekbe 1895 okt.1. – 1906 dec. 31 között bejegyzett halálesetekből 93 cigány személyről (az elhunytak és felmenőik) rögzíthettünk adatokat. (Azért használhattuk az anyakönyveket csak a fent jelzett szigorú időhatárok között, mert később változott a könyvvitel formája és nem jegyezték fel a felmenők foglalkozását, vallását).

A 93 személyből 77 helyi születésű volt, 16 idegen településről költözött a faluba. A foglalkozási megoszlás a következő volt: 76 napszámos (81,7%) „különbéle mezőgazdasági ágban” 6 kovács, 3 zenész, 2 csizmadia, 2 rostakészítő, 2 koldus, 1 kosárkötő, 1 sármunkás (összesen 17,3%).

A 93 személyt 57 családban azonosítottuk, (36 egész család, 21 fél család), a felmenőkről 48 esetben jegyezték be, hogy az elhunyt „apjának, anyjának családi és utóneve kipuhatolható nem volt”. Az ismertként bejegyzett 45 felmenő közül az utódok 33 esetben tudták szüleik születési évszámát is (ebből 25 esetben a szülők 1850 előtt születtek). Az ismert személyek felekezeti hovatartozása: 55 görög katolikus (59%), 24 unitárius (25,8%), 11 római katolikus (11,8%) (három esetben nem jegyezték).

A halotti anyakönyvekből kirajzolódó képet a századelő helyi cigány lakosságáról megerősítik és részben árnyaltabbá teszik az 1895-1917 közötti időszakban a cigány személyek között kötött házasságok alkalmával rögzített adatok is. Ez idő alatt 27 törvényes házasságot kötöttek, a frigyrelépő házaspárokról a következő információkat rögzíthettük: az alapsokaságból (54 személy) helyi születésű 47 személy (87%), beköltöző 7 személy (13%), Foglalkozásukat tekintve: napszámos 45 személy (87%) más foglalkozású 9 személy (16,6%).

A törvényesen egybekelők felekezeti hovatartozása: 18 görög katolikus (33,4%); 24 unitárius (44,4%); 8 római katolikus (14,8%) 3 evangélikus református (5,5%). A házasságkötéskor kötelező két tanu etnikai hovatartozása az említett 27 esetben a következőképp alakult:

- 2 cigány tanu 5 esetben;
- 1 cigány és 1 magyar tanu 16 esetben;
- 2 magyar tanu 5 esetben, (egy alkalommal hiányzik a tanuk bejegyzése)

Az összeházasodó felek közül 24-en írták alá saját kezükkel az anyakönyvet.

Jelentős eltérés a két minta között csak a felekezeti hovatartozásnál látható. Ennek a helyzetnek egyik magyarázata, az lehet, hogy a faluban a görög katolikus egyháznak még nem volt ebben az időben lelkésze és ekléziája.

A fenti adatokból levonható néhány következtetés a századforduló helyi cigány lakosságáról. Már ekkor egy hosszabb ideje megtelepedett lakóközösségről beszélhetünk (hangsúlyozzuk, hogy ez nem jelent társadalmi közösséget is), amelynek volt egy stabil, helyben élő csoportja, ehhez folyamatosan beköltözők csatlakoztak. A cigány lakosság életformájában, többségi lakossággal való társadalmi kapcsolataiban határozott integrációs törekvések tapasztalhatók. A társadalmi beágyazottságot, a többségi környezettel kialakított kapcsolatokat jelző fenti adatokat azonban óvatosan kell kezelnünk. A helyi cigányság, mint ahogy ma nem, úgy a századelőn se lehetett egységes, homogén kulturális közösség. Feltehetően akkor is, – mint ahogy ma is tapasztalható – éles társadalmi választóvonalak húzódtak a hosszabb ideje megtelepedett, termelőeszközöket is birtokló, gazdálkodó, vagy különböző kézműves mesterségeket folytató cigány háztartások és a frissen érkezett nincstelen családok között.

Az anyakönyvekből kibányászható adatokból körvonalazódó foglalkozásszerkezet vélhetően leegyszerűsített képet nyújt a cigány lakosság létfenntartási tevékenységeiről. A legidősebb cigány visszaemlékezők (1906, 1909, 1914-ben születettek) elmondották, hogy a kézművességgel foglalkozó családjaik (kovácsok, teknővájók, kosárkötők) nemcsak ezeknek a mesterségeknek a jövedelmeiből éltek, hanem saját kisbirtokaik is voltak, ezeket megművelték, sőt a népes, főleg férfimunkaerővel rendelkező családok még részesművelésre is „fogadtak” szántóföldeket, kaszálókat a nagyobb birtokos helybeli gazdaktól.

A „különféle mezőgazdasági ágba a napszámos” családok tagjai az év nagy részében folyamatosan nem jutottak munkához. Amellett, hogy a magyar gazdáknál általános volt a családtagok teljeskörű részvétele a termelőmunkában, mindig akadtak olyan családi gazdaságok a faluban, ahol a rendelkezésre álló munkaerő elégtelen

volt a saját birtok megműveléséhez. Ilyen helyzetekben a földtulajdonos családok két megoldás között választhattak: továbbra is maguk művelték birtokaikat, napszámosokkal egészítve ki a hiányzó munkaerőszükségletet; vagy kiadták részesművelésre más szegényebb – így cigány családoknak is. A részesművelésről kötött szóbeli megállapodások esetenként kölcsönös kötelezettségeket tartalmaztak, az egyezség rendszerint egy termelési ciklus idejére szólt. Kedvező körülményt jelentett a napszámos munkából élőknek, hogy jóllehet a helyi kisparcellás gazdálkodás látszólag nagyobb mértékű külső munkaerőt nem igényelt volna, mivel a férfimunkaerőt a jövedelmező melléktevékenység (a már említett mézszégetés), gyakran elvonta a szántóföldi termelőmunkától, ezt a hiányt a gazdálkodó családok napszámosokkal pótolták. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a mézszégetéssel szorosan összekapcsolódó lótartásnak és szekerességnek, a férfiak körében jóval nagyobb volt a társadalmi presztízse a vizsgált környezetben, mint pl. a kézi növényápolási munkálatoknak. A családfők gyakran szívesebben választották a „mészezést”, miközben maguk helyett mezei napszámost fogadtak.

A helyi cigány lakosság gazdasági potenciálját századunk közepéről a községi tanács gazdasági lajstromának (1956-1958) bejegyzései alapján rekonstruálhattuk. (Ugyancsak e nyilvántartók alapján a helyi cigányság akkori létszáma 128 személy, 43 családban, a falu akkori összlakosságának 5,1%-a).

Ebben az időszakban olyan földtulajdonos cigány család amelynek a falu belterületén kívül, a szántó és kaszálóhatáron birtoka volt, (legalábbis szerepelt a nevük után) összesen 21 (a családok közel fele) volt. E földbirtokok kiterjedés szempontjából a következő kategóriákba sorolhatók:

0 – 20 ár.....	3 család
20 ár – 50 ár	4 család
50 ár – 1 ha.....	4 család
1 ha – 1,5 ha.....	4 család
1,5 ha – 2 ha.....	5 család
2 ha fölött.....	1 család

Az egyes családok nevén az említett nyilvántartókban szereplő földbirtokok egészükben nem képezték ezek tulajdonát. Az ötvenes években a kisparaszti háztartásokra nehezedő gazdasági kényszerek következtében, több helyi nagyobb birtokos, hogy beszolgáltatási kötelezettségeit csökkentse, birtokainak egy részét elajándékozta, „szétíratva”, „átíratva”, szegényebb rokonaira, nagykorú gyermekeire. Csak a legutóbbi években, a termelősövetkezet felszámolása utáni földtulajdonjogi tisztázásokkor derült ki, hogy hasonló ügyletek magyar és cigány családok között is létrejöttek. Ezek az együttműködések az illető családok közötti bizalmas társadalmi kapcsolatokat jelzik. A nagyobb birtokosok feltehetően azokkal a cigánycsaládokkal kötöttek ilyen ügyleteket, akik korábban részesművelésben művelték az előbbieik földjeit.

A cigány családok saját tulajdonú földparcellái a szántóhatár terméketlenebb, perifériális részein terülnek el.

Az említett földbirtok mellett az ötvenes évek közepén a 43 cigány család tulajdonában 7 ló, 35 szarvasmarha, 29 juh, 5 disznó és 4 eke, valamint 7 szekér volt.

A cigányok helybenmaradásának már említett egzisztenciális alapjait ki kell egészítenünk az ökonómiai tényállás néhány adottságával, amelyek a csak saját szükséglet fedezésére – és nem a haszonszerzésre (a háztartások elkülönülő gazdasági stratégiáit és ennek következményeit az alábbiakban kifejtjük) beállított cigány háztartások létfenntartásához hozzájárultak. A faluhatár kiterjedt erdős legelői, kaszálói bővelkedtek a puhafában: a nyír, éger- és juharfát nyersanyagként használták a kosár- és seprűkötők, teknővájók. A helyi cigány lakosság társtulajdonosként, vagy csekély ellenszolgáltatásért részesedett a faluhatár természeti erőforrásaiból. A feldolgozás utáni kész termékeknek (orsó, teknő, fakanál, faedények, a juhászaiban használt esztenai eszközök) értékesítési lehetőséget nemcsak a lakóhely, hanem a nem túl távoli, fában szegényebb szomszédos falvak jelentettek, ahol gabonára cserélték a saját készítésű használati cikkeket.

A fentiek mellett jövedelemforrásként tartották számon a helyi cigányok a falu erdős területein bőségesen termő vadgyümölcsöket (szamóca, szeder, málna, gomba).

Összegezőként elmondható, hogy a helyi cigány lakosság a környezet társadalmi – gazdasági feltételeinek és természeti erőforrásainak kombinációival, ezeket kiaknázva tartotta fenn magát.

Termelési szervezetek - gazdasági kötelékek

E dolgozatban gazdasági tevékenységen Godelier nyomán azoknak a műveleteknek az összességét értjük, amelyekkel a társadalom tagjai „termelik, elosztják és fogyasztják az egyéni és kollektív szükségletek kielégítését szolgáló anyagi eszközöket..” (Godelier 1981:22).

A cigányok és magyarok közötti gazdasági kapcsolatokban a javak, a munkaerő és a szívességek cseréjét találjuk. Írásunkban nem foglalkozunk részletesen az interetnikus találkozásokat, így a gazdasági kapcsolatokat strukturáló intézményes keretekkel. Elfogadottnak tekintjük, hogy a helyi szintű kötelékekben a cigányok és a magyarok közötti gazdasági tranzakciók „meg vannak fertőzve társadalmi megfontolásokkal” (Sahlins 1973:263), a termelésben nemcsak gazdasági törvények, hanem kulturális szabályozások is érvényesülnek, így pl. a munkavégzés motivációjáról az egyén szintjén terepünkön is igaz, hogy „a gazdasági motívum nem dolgozik állandóan, ennél fogva az emberek sem” (Sahlins 1973:260), legyenek azok az emberek cigányok vagy magyarok.

Arra figyelve, hogy a háztartások között milyen belső kapcsolatokat teremt a termelés folyamata, másszóval milyen organikus függés van e gazdasági egységek között, kiinduló hipotézisünk, hogy ez a jelenség nem függetleníthető a makrotársadalmi termelési szervezet feltételrendszerétől. E feltevésünkből következik, hogy a cigányok és magyarok háztartásai közötti gazdasági kapcsolatokat az e századi gazdálkodási – termelési gyakorlat három korszakában célszerű vizsgálni. Ezek a következők:

- a.) a tradicionális termelés, (a századelőtől 1962-ig);
- b.) a termelőszövetkezeti gazdálkodás (1962-1991);
- c.) és az 1991 utáni egyéni gazdálkodás időszakai.

Mielőtt a fenti korszakokban áttekintenők a két etnikum közötti gazdasági kötelékek típusait, kiindulva abból a megfontolásból, hogy a háztartások lehetséges gazdasági tranzakciói esetenként szorosan összefüggnek a gazdasági beállítottságokkal, mentalitásokkal, nem érdektelen ezekben az együttműködésekben résztvevő háztartásokat, gazdasági tevékenységeikből kikövetkeztethető beállítódásaik alapján is elkülöníteni. E szempont szerint – etnikumtól függetlenül –

1. önellátásra és cserére termelő, **önálló**;
2. csak önellátásra termelő, **önálló**;
3. a saját szükséglet fedezéséért dolgozó, másoktól **függő** háztartások csoportjáról beszélhetünk.

E tipologizálás a weber-i felismerésen alapul, szerinte a gazdálkodás lehet haszonszerzésre vagy csak szükségletkielégítésre irányuló (Weber 1987:36).

Végig a vizsgált időszakban mindhárom háztartástípussal találkozunk, igaz – ahogy a későbbiekben kiderül – korszakonként az egyes típusok eltérő arányokban jelentkeznek a helyi társadalmon belül. Tipológiánkban az „**önálló**” viszonyfogalom. Nem azt jelenti, hogy ezek a háztartások környezetüktől függetlenek és nem bocsátkoznak együttműködésekbe, kooperációkba más háztartásokkal a termelés folyamatában. Az **önállósággal** az egzisztenciális függetlenségre utalunk, arra az állapotra, amikor az önellátásra termelő háztartás gazdasági potenciálja (termelőeszközök, erőforrások, munkaerő) lehetővé teszi a család ellátását, függőségi viszonyokba bonyolódás nélkül is. A 3. típusba tartozó, **függő** háztartások csak más háztartásokhoz, vagy más gazdasági egységek termelési folyamataihoz kapcsolódva képesek fenntartani magukat.

Célkitűzésünk szempontjából ezúttal nem lényeges, hogy az egyes háztartástípusokon belül, a gazdasági potenciál milyen különbségei tapasztalhatók. Nyomatékosan hangsúlyozzuk, hogy a háztartásokban érvényesülő gazdasági stratégiák különbségei mindkét etnikum esetében előfordulnak.

Gazdasági kötelekek a tradicionális gazdálkodási gyakorlat idején

A cigány családok háztartásait az 1962-öt megelőző időszakból, a már említett forrásokat kiegészítve a ma élő legidősebb cigányok szóbeli emlékezetanyagával, gazdasági tevékenységeik és a háztartások külső kapcsolatai alapján a következő kategóriákba csoportosítottuk:

1. Kizárólag szolgáltató tevékenységekből élő, önálló családok: létszámuk településszinten nem haladta meg a 6-8 családot, ide tartoztak azok a zenész, kereskedő és kézműves családok, amelyek nem folytattak más jövedelemszerző tevékenységet. A helyi cigány társadalmi ranglétra felső szintjén elhelyezkedő családoknak településen kívüli gazdasági kapcsolataik is voltak. Tranzakcióikban a helyi magyar háztartásokkal egyértelmű a cigány háztartások egyenrangúsága, sőt fölénye az együttműködések anyagi oldalát illetően: minden esetben az adó fél a cigány, és a kapó fél a magyar háztartás. Ez a viszony a személyközi helyzetekben volt nyilvánvaló, amikor a szolgáltatásaikért hozzájuk forduló magyar családoknak a cigány családok szabták meg az együttműködések feltételeit (munkabér, időpont, stb.) A szolgáltatás módozataiban is megfigyelhető volt a magyarok alárendeltsége. Pl. a zenészek fölényüket gyakran „teljesítményvisszatartással” fejezték ki, ilyenkor a magyar háztartás presztízsokból (pl. lakodalomban) nemegyszer rápótolt az előre kialakított fizetségre.

Általában azonban a visszaemlékezések, és a kölcsönös együttműködések tapasztalati anyagának mai interpretációi alapján a szolgáltató cigány és a szolgáltatást igénylő magyar háztartások tranzakcióiban a viszony lehetett kiegyensúlyozott, reciprocitáson alapuló, de korlátozottan átmehetett aszimmetrikus, alá-főlé rendeltségű kapcsolatba is, ahol a cigány háztartás megszerezte a tranzakció idejére a magyar fölötti uralmat.

Mivel kizárólag szolgáltatásokból élő cigány család kevés volt a faluban, a gazdasági kötelekek összességét nézve, a fenti aszimmetrikus kapcsolattípusról is csak korlátozottan lehetett szó. Meg kell jegyezzük, hogy amennyire az emlékezetanyagból rekonstruálható, a specializált foglalkozásokból élő cigány családok

a velük érintkezésbe lépő magyar háztartásokkal szemben sikeresen őrizték meg fölényüket, fontosságukat. E viszonyokat időnként a magyar háztartások is közvetve elismerték. Pl. egy cigány kereskedőnek a harmincas években egy bankhitelhez tekintélyes helyi magyar gazdák kezekkedtek. A marhakereskedéssel is foglalkozó cigány férfi korábban már olyan kapcsolati, társadalmi tőkét halmozott fel e gazdák körében, amit átfordíthatott, felhasználhatott a gazdasági tőkeképzésben.

2. Mezőgazdasági termelőmunkából és kézművességből fenntartott **önálló** háztartások: ide sorolhatók a kettős jövedelemre alapuló kisgazdaságok, a szántóföldi termelőmunkát, állattenyésztést is folytató kovácsok, teknővájók, kosárkötők háztartásai. Kisebb nagyobb földparcellákkal rendelkeztek, emellett részesművelésre is fogadtak szántóföldet, kaszálót. Néhány részesmunkát vállaló család és a földjét ily módon hasznosító magyar háztartás között, az informális gazdasági együttműködések kötelékei hosszú éveken keresztül viszonyossági hálózatként működtek. Az emlékezők szerint az ilyen kapcsolatok mindkét fél számára előnyöket jelentettek: ha az elszámolásokban korrekt viszonyok uralkodtak, a cigány családnak a következő évi művelésre is odaadta a magyar gazda a földet, cserébe a cigány család igyekezett kifogástalan munkát végezni⁴.

A mezőgazdasági termelőmunkát és valamilyen szolgáltatást végző cigány családok gazdasági stratégiája az önfenntartás és minimális felhalmozás (haszonszerzés), rokon a legtöbb helyi magyar háztartás stratégiájával, amely saját birtokon, saját termelőeszközökkel termelt, és emellett jövedelemkiegészítő tevékenységeket is folytatott. E gazdasági stratégia, a háztartás fenntartóinak biztosította az autonóm társadalmi cselekvés feltételeit. A magyarok háztartásaihoz fűződő kapcsolataikban, kiegyensúlyozott, reciprocitásra alapuló együttműködések uralkodtak, de előfordulhattak aszimmetrikusnak tekinthető, diszkrét patrónus-kliens kötelékek is.

Az egyes családok bevételeiben a szántóföldi termelőmunka és a szolgáltatások jövedelmeinek aránya ma már alig állapítható meg. Ismeretes néhány helyi cigány háztartás előtörténete, amelyek a századelőtől a kollektivizálásig ezeket a létfenntartási tevékenységeket gyakorolták. Közülük kerültek ki az ötvenes években a nagyobb

birtokos helyi magyar családok partnerei a türelmetlen politikai beavatkozások idején, a hatóságok félrevezetésében (a földtulajdon névleges átruházása a cigány családokra). Ezekből a tranzakciókból nyilvánvaló, hogy a cigányok és magyarok között, a gazdasági cserék tartós kötelekei a társadalmi kapcsolatok, együttműködési formák kontextusát is befolyásolták. Figyelembe véve az ötvenes évek társadalompolitikai légkörét, az említett gazdasági ügyletek megkötésének nélkülözhetetlen előfeltétele volt a magas bizalmi szint.

Összefoglalásként elmondható, hogy a szóbanforgó háztartástípus széles keresztmetszetű hálózattal kapcsolódott a magyar háztartásokhoz – társtermelőként, szolgáltatóként, részesművelőként. Bár ezekben a háztartásokban a cserék jellegét a kiegyensúlyozott reciprocitás jellemezte, forduljon a cigány háztartás a magyarhoz, vagy fordítva, arról nem feledkezhetünk meg, hogy a tranzakciókban „a résztvevők mint elkülönült gazdasági és társadalmi érdekű felek állnak egymással kapcsolatban” (Sík 1981:54), mindamellett, hogy a „csere harmonikus viszonyt teremthet, a résztvevők közti különbségek, érdekeik eltérése elkerülhetetlen” (Sahlins 1973:283).

3. A termelőeszközök nélküli, önfenntartásukért dolgozó, függő háztartások aránya a legmagasabb volt a vizsgált korszakban cigány lakosság körében. A munkaképes családtagok munkaerejükre támaszkodva tartották fenn helyi viszonylatban szegényesnek mondható háztartásaikat. Munka és életlehetőségeket csak a környezetükben lévő más háztartásokhoz kapcsolódva találtak. A háztartások közötti gazdasági tranzakciók nagyrészt a pénz- vagy természetbeni elszámolású bér munkára korlátozódtak: a magyar háztartások cigány napszámosokkal dolgoztattak. A résztvevők egyenlőtlen társadalmi-gazdasági pozícióiból következően, valamint az általános munkaerőtúlkínálat konjunktúrájában a tranzakcióban résztvevő háztartások között a patrónus-kliens típusú aszimmetrikus cserekapcsolatok uralkodtak. Az együttműködések többsége tünékeny koalíciókat eredményezett, de találtunk példákat a tartósabb kapcsolatokra is. A szóbanforgó cigány háztartások szociálisan és morálisan perifériális helyzetet foglaltak el nemcsak a lokális társadalomban, hanem a helyi cigány társadalomban is.

Gazdasági kötelek a termelőszövetkezeti gazdálkodás időszakában (1962-1991)

A nagyüzemi gazdálkodás erőszakos bevezetésével⁵ a korábbi időkben a cigányok és a magyarok között intézményesült gazdasági kötelek szociokulturális kontextusa gyökeresen megváltozott. Az új gazdasági gyakorlatban, az addig önálló háztartások termelési szuverenitása megszűnt. A kívülről vezényelt termelési folyamatban korábban érvényes tudáskészlet fölöslegessé, a termelési szervezetben a háztartások között kialakult kapcsolatok érvénytelenné váltak. A gazdasági szférában egyszerre beszűkültek azok a széles érintkezési felületek, amelyek a cigány és a magyar háztartásokat viszonyossági hálózatokba, spontán együttműködési formákba integrálták a tradicionális gazdálkodási gyakorlat kereteiben.

A termelőszövetkezettől kiutalt kis háztáji parcellákon a családi gazdálkodás szűk korlátok közé szorult, a termelőtevékenység már nem igényelt külső munkaerőt. A hagyományos cigány foglalkozások némelyike szintén lételemét veszítette (pl. a kézművesség a bolti cikkek elterjedésével, a kovácmesterség a lovak létszámának rohamos csökkenésével és a gépi eszközök térhódításával). A korábban **önálló** háztartásokban élő családfenntartók közül néhányan ingázással elérhető állami munkahelyeken helyezkedtek el, mások szintén ebből a háztartáskategóriából a helyi termelőszövetkezetben kezdtek dolgozni. A **függő** háztartásokat fenntartó cigány családok közül kezdetben kislétszámú háztartás integrálódott az új termelési szervezetbe. Gyűjtögetésből, a településen kívüli munkalehetőségeken, alkalmi napszámos munkákból – különösen a fokozott ütemben beinduló házépítéseknel, és a termelőszövetkezeti építkezéseknél adódó munkaalkalmakat kihasználva – tartották fenn háztartásaikat. A hetvenes évek elejétől, a termelőszövetkezetből tömegesen eltávozott férfimunkaerő helyébe a függő háztartások családtagjait is alkalmazta a termelőszövetkezet vezetősége az állattenyésztésben. Ez a munkalehetőségük biztosított volt a termelőszövetkezet fennállásáig.

Látható, hogy a cigány és magyar háztartások közötti gazdasági együttműködések helyett mind az egyik, mind a másik háztartás esetében, típusoktól függetlenül, más gazdasági egységekkel,

gazdasági intézményekkel szövődő kapcsolatok kerültek előtérbe. Néhány területen fennmaradtak korlátozott gyakorlati érvényű, közös gazdasági tranzakciók (használati cikkek forgalmazása, mint pl. a nyírfaseprű és a sásból font lábtörlő), ezekben a kapcsolatokban a kiegyensúlyozott reciprocitás elve érvényesült.

Egy sajátos együttműködési forma a termelőszövetkezeti gazdálkodás idején a cigányok és magyarok között, szembetűnően jelzi az **önálló** és a **függő** háztartások gazdálkodási gyakorlatának kulturális meghatározottságát. Az állattenyésztésben dolgozó, korábban a **függő** háztartások kategóriájába tartozó cigány családoknak is kiutalta a termelőszövetkezet a háztáji parcellákat. Ezeket a földeket a szóbanforgó családok sose művelték meg: továbbadták pénzberért a gazdálkodó magyar családoknak.

Helyénvalónak tartjuk azt a következtetést, hogy a redistributív gazdálkodás időszakában a cigány és a magyar háztartások a gazdasági szférában inkább egymás mellett, egymástól függetlenül, mint kölcsönös együttműködések, kötelekek hálózatában léteztek

A redistributív termelési folyamatban bekövetkezett változások következményeit a mentalitás szintjén – így pl. egyes gazdasági tevékenységek társadalmi megítélésében – az alábbi példával jelezzük. A helyi életben a nyírágseprű készítése és értékesítése a tradicionális gazdálkodás idején kizárólag „cigány”, azaz a magyarok beállítódásában társadalmilag szennyezett tevékenységnek minősült. De amiután bekövetkezett a társadalmi gazdasági viszonyoknak az az állapota, amikor megtörténhetett, hogy „bizonyos emberek ugyanis azért szorulhatnak perifériára, mert – nem lévén ellenőrzésük felette – elveszítik a saját életükről való döntés lehetőségét” (Stewart 1994:243), vagyis a helyi társadalom a maga egészében került perifériára, másszóval elérkezett „a cigányok kora”, a „cigányszerűség” (Stewart) akkor nem egy magyar háztartásban létfenntartó tevékenységként foglalkoztak a termelőszövetkezet értékesítésében piacra kerülő seprű készítésével. Egy idős cigány beszélgetőtársunk elégtétellel nyugtázta, hogy míg a korábbi időkben csak a cigányok foglalkoztak ezzel a mesterséggel, „most a jó magyar gazdák is megkötik a seprűt, nem szégyellik”.

A jelen gazdasági kötelékei

A helyi termelési gyakorlatot ma erőteljes restaurációs tendenciák uralják: a termelési folyamatban újra használatba kerültek a tradicionális gazdálkodásban érvényes stratégiák, gazdasági beállítottságok, technikák, technológiák. Továbbra is érvényes modell az önellátásra termelő természetes gazdálkodásmód. A visszakapott földtulajdon birtokszerkezete a családi gazdaságokban ugyanaz, mint a téeszésítést megelőző időkben: tagosításra, a szétaprózódott családi birtokok összevonására nem került sor. „A termékszerkezet kialakítása alapvetően szükséglet központú, minden szükséges és természetű termény helyet kap, a vetésforgó, növényápolási munkák, használt kézi munkaeszközök, tárolási-fogyasztási szokások a tradicionális gazdálkodás idejéből ismertek. Ma is hiányzik a termelési folyamatban a racionális, gazdaságossági szempontokat érvényesítő elszámolás, pl. a végzett munka értékét sehol nem számítják a költségekhez... A nagyüzemi gazdálkodás idején alkalmazott agrotechnikai módszerek, termelési technológiák mondhatni nyomtalanul eltűntek ezzel az üzemformával” (Biró, Gagy, Oláh 1994:27).

A közös gazdálkodás három évtizede alatt a közismert makrotársadalmi változások helyi hatásaként (iparosítás, városiasodás) átalakult a falu demográfiai – társadalmi szerkezete. A munkaképes réteg nagyarányú elvándorlása következtében (különösen 1968-1980 közötti időszakban) a lakosság előregedett, több mint fele idős nyugdíjas. A családi kisüzemek többségében hiányzik a gazdálkodást folytató fiatalabb nemzedék. Kedvezőtlenül alakult a szántóföldi termelés ökológiai feltételrendszere. Az évente ismétlődő súlyos vadkárak miatt a szántóhatár periferiális területein (ahol a cigány családok földjei is találhatóak) lehetetlen a termelés.

A gazdálkodás mai társadalmi-természeti feltételrendszerében elmondható, hogy a település termelőtevékenysége jóval kisebb méretű, a családi gazdaságok száma kevesebb, gazdasági potenciálja alacsonyabb, mint a téeszésítést megelőző időszakban.

További kérdésünk: hogyan illeszkedik a megnövekedett létszámú helyi cigány lakosság a korábnál kedvezőtlenebb gazdasági környezetbe, és milyen gazdasági kötelékek uralkodnak ma a cigány

és magyar háztartások között

Az utóbbi évek tereptasztaait és megfigyeléseinket összegezve⁶ a helyi cigány és magyar háztartások gazdasági kötelekeiről, együttműködéseiről, röviden azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ma a kölcsönös gazdasági kapcsolatok hálózatában jóval kevesebb háztartás vesz részt, mint a megelőző korszakokban. A kapcsolathálózat ilymódú alakulásának megértéséhez feltétlenül szükséges néhány új, korábban nem ható társadalmi – gazdasági tényező figyelembevétele. A legfontosabb körülmény, hogy a helyi cigány családok többsége az 1989-es romániai fordulatot követő első években a létfenntartáshoz szükséges javakat a külső környezetben – a magyarországi vendégmunkán – szerezte be. Ez a lehetőség az adminisztratív korlátozások miatt, az utóbbi két évben egyre nagyobb akadályokba ütközik, ma alig két – három családból dolgoznak rendszeresen Magyarországon.

A termelőmunkát folytató gazdaságoknak ma lényegesen kevesebb a külső, más háztartásokból származó munkaerőigénye, mint a tradicionális gazdálkodás idején. Létszámbeli fogyatkozásuk mellett nem elhanyagolható körülmény, hogy a gazdálkodó családok jó harmada olyan kisgépekkel látta el magát az elmúlt két évtizedben (pl. kaszálógép, motorfűrész), amelyekkel mentesítette a saját gazdaságot a napszámosmunkától és emellett pénzért vagy munkacseréért (pl. gépi munkáért gyalogmunkát kap) a gépekkel nem rendelkező gazdaságoknak is dolgozik

Korlátozottabbak a cigány és magyar háztartások közötti gazdasági tranzakciókra az esélyek a cigány lakosság mikrotársadalmi rétegződésében bekövetkezett átalakulás következtében is. Bár a cigány népesség megszorodott, önállósra berendezkedő, az eddig használt terminológiánk szerint **önálló**, autonóm háztartások fenntartására képes családokat alig találunk közöttük. A mai **önálló** háztartások nem termelőmunkával tartják fenn magukat, hanem más jövedelmekből (nyugdíj, kereskedés a településen kívül), így gazdasági érintkezésekre a magyar háztartásokkal kevés alkalom nyílik. A téves előtti időkből termelőmunkát folytató cigány családok ma élő tagjai munkaképtelenek, e családokból is városra illetve kedvezőbb gazdasági adottságú kisvárosi környezetbe vándorolt el a fiatalabb nemzedék (Székelyudvarhely, Kóhalom, Szászhomoród

környéke).

A mai cigány háztartások többsége a létfenntartásukért alkalmi munkákat vállaló **függő** háztartások típusába tartozik. Három esetet ismerünk, ahol állattartással foglalkozó nagyobb gazdaságokban a cigányok hosszabb időre – egy legeltetési időre – munkát találnak informális megegyezések alapján. Mások mezei napszámosmunkát végeznek, az idősebb, munkaképtelen, vagy csökkent munkaképességű családok pl. a kisebb mezei kaszálóparcellákon cigány napszámosokkal dolgoztatnak. Néhány család a seprükötést, lábtörőfonást folytatja, de ezekre a használati tárgyakra korlátozott a kereslet. Általában elmondható, hogy a magyar háztartások ma csak szűkös létfenntartási forrásként jöhetnek számításba a helyi cigány lakosság számára. (Egy magyar gazda véleménye szerint a faluban élő cigányok ma „igen meg vannak szorulva”, majd egy példát említ: egy cigány családfő pénzért eladta az udvarán lévő egyetlen almafa termését, mert a házban semmi ennivaló nem volt.)

A cigányok szorongatott gazdasági helyzete ellenére a negatív reciprocitás tranzakcióira (csalások, lopások) kevés példát ismerünk a cigány-magyar együttműködésekben. (A közszájon forgó esetekben ennek többszörösét jelentik a magyar-magyar háztartások negatív reciprocitású tranzakciói). Az alábbi történet mint a falu interaktív-kommunikatív környezetében nagy nyilvánosságot kapott esemény, szimbolikus jelentésű a magatartások társadalmi szankcionálásában. Egy lovat tartó cigány család egyik jövedelemforrását, a tűzifa termelés és szállítás jelenti, az igénylő magyar háztartások részére. Egy ilyen tranzakcióban világosak a feltételek: a szolgáltatásnak megvan a kereslet és a kínálat viszonyának megfelelően kialakult ára. Hogy a tranzakció létrejőjön, mindkét fél érdekének érvényesülnie kell, és ebben az esetben kiegyensúlyozott reciprocitásról beszélünk. De amiután létrejött már egy ilyen sikeres tranzakció a cigány és magyar háztartás között, a magyar ügyfél annyira szilárdak érezte a kapcsolat társadalmi oldalát, hogy egészében kifizetett előre egy következő fuvar fát, amit a cigány ügyfél nem szállított le. Az addig kiegyensúlyozott csere nyilvánvalóan átminősült negatív reciprocitású tranzakcióvá. Az utóbbi egyirányú cserében „a felek között megszakadt az anyagi folyamat” (Sík 1981:55), a pillanatnyi személyes egyezséget nem követte gazdasági javak áramlása.

Záró megjegyzések

Összefoglalva a cigány-magyar együttélésben létrejött viszonyossági hálózatokról elmondottakat, megállapítható: a gazdasági kötelek időben igenis változnak. Az együttműködési formák átalakulásában néhány meghatározó társadalmi-gazdasági tényező jelentősége nyilvánvaló.

A tradicionális termelési mód idején a lokális társadalom szociális terében gyakori és erős kötések jöttek létre az életformában, gazdálkodási stratégiákban hasonló gyakorlatot követő, **önálló** cigány és magyar háztartások között. A korszak végén a helyi gazdálkodásba beavatkozó, fokozódó külső nyomás kivédésére ezek a háztartások megerősítették gazdasági köteleiket. Az önálló gazdálkodást nem folytató, **függő** háztartások létfenntartási tevékenységeikkel a munkaerőt igénylő magyar háztartásokhoz kapcsolódtak. Ebben az időszakban az informálisan intézményesült gazdasági kapcsolatokban mint az önálló, mint a függő háztartások között a gazdasági komplementaritás, a gazdasági szimbiózis elve érvényesült. Mindez nem jelenti azt, hogy a társadalmi interakciókban a kulturális különbségek relevanciája elmosódott volna. A létfenntartó tevékenységekben az etnikai munkamegosztás és specializálódás is megfigyelhető volt.

Miután a külső hatalom az alapvető termelőeszközöket kisajátította, és megszűnt vagy nagyon szűk területre korlátozódott a háztartások termelési szuverenitása, a köztük lévő viszonyossági hálózatok korábbi kötése kioldódtak, létalapjukat veszítették. Az állami gazdasági intézmények fokozott behatolása a környezetbe, a háztartások közötti viszonyokban beszűkítette a cigány – magyar kapcsolatok gazdasági, társadalmi profilját. A háztartások közötti együttműködések a különböző gazdasági intézményekhez való kapcsolódás váltotta fel.

Az önálló gazdálkodásra való visszatérés után az együttműködések, kölcsönkapcsolatok gyér hálózatáról beszélhetünk. Ennek oka egyrészt a cigányok létfenntartásában a helyinél kedvezőbb külső körülmények kihasználása, másrészt a termelés ökológiai-társadalmi feltételrendszerének új, kedvezőtlen tényezői. A viszonyossági hálózatokban a cigányok és magyarok között a

gazdasági kölcsönösségek, spontán együttműködési formák hiánya a cigány – magyar viszony társadalmi aspektusát is befolyásolta. Az interetnikus találkozásokban az előítéletes viszonyulások térnyerése és a feszültségek fokozódása tapasztalható.

1995. augusztus – október

Jegyzetek

1. A település lakosságának létszáma és etnikai összetétele a népszámlálások alapján:

	össz.	román	magyar	német	egyéb	zsidó	cigány
1850	1714	291	1269	10	144	0	144
1880	1921	67	1764	8	82	0	0
1890	2041	0	2041	0	0	0	0
1900	2217	1	2214	2	0	0	0
1910	2381	0	2379	2	0	0	0
1920	2436	274	2131	0	31	31	0
1930	2149	42	2097	0	10	10	0
1941	2672	0	2671	0	1	0	1
1956	2490						
1966	2202	70	2117	0	15	0	15
1992	1534	1	1533	0	0	0	0

A falura vonatkozó népszámlálási adatokért Varga E. Árpádnak mondunk köszönetet.

2. A székelyföldi paraszti gazdálkodást vizsgáló szakírók egyetértenek abban, hogy az éghajlat és talajviszonyok nem kedveznek a lakosság túlnyomó többsége által folytatott egyoldalú gabonatermesztésnek. Az elmaradott technológiát és az alacsony termelékenységet jelzi, hogy pl. Udvarhely megye területén, ahova vizsgálatunk terepe is tartozik, a századelőn a lakosság 81%-a foglalkozott mezőgazdasági termeléssel (az országos átlag ekkor 66%) a megye mégis gabonabehozatalra szorult. (Barabás 1904:63).

3. Ezúton is hálás köszönetet mondunk Sándor Olga községi jegyzőnek, aki minden szükséges alkalommal készséggel bocsátotta rendelkezésünkre az anyakönyveket.

4. „Nagyapámék ők dolgoztak harmadába a földekön s amellet csináltak tekenyöt orsót, szórolapátot, kerentát az esztenára, famunkával es foglalkoztak. Például a harmincas évökbe annyi pénzök vót, hogy majdnem a fél falu tartozott nekik Kölcsönadták a pénzt kamatra, a kamatot gabonába kérték. S akkor kapáltak harmadába, a nagygazdák földet adtak nekik, s azt mondták, ha ügyesön kapálnak, rendösön dolgoznak, akkor jövőbe es odaadják. Ami faedényt csináltak, azt es gabonáért adták el. S akkor vettek öt-hat malacot, azt felnevelték, eladták, ha el nem tudták adni jó árba, akkor megölték s a szalonnát nyárba eladták a magyaroknak, jól megvették s abból pénz gyűlt.” (Vaszi János sz. 1914).

5. A falu a székelyföldi termelőszövetkezetesített vidék peremén helyezkedik el. Az ötvenes években folyamatosan történtek kísérletek a közös gazdálkodás bevezetésére, de a lakosság passzív ellenállását csak 1962-ben győzte le a hatalom.

6. A vizsgálat színhelyének társadalmi-gazdasági jelenségeiről közel másfél évtizede végzünk kutató-értelmező munkát.

Irodalom**Barabás Endre 1904**

Udvarhely vármegye közgazdasági leírása. **Közgazdasági Szemle.**

Biró A. Zoltán – Gagy József – Oláh Sándor 1994

Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön (A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdaság kialakulásában. **Antropológiai Műhely** 1994. 1.

Godelier, Maurice 1991

A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. Szerkesztette és a bevezetést írta: Sárkány Mihály. MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest

Hermann Gusztáv Mihály 1993

Kishomoródmenté. Gazdaságtörténeti dolgozat. Kézirat.

Macfarlane, Alan 1993

Az angol individualizmus eredete. Századvég Kiadó – Hajnal István Kör. Budapest

Oláh Sándor 1993

Cigány-magyar kapcsolatok. Lásd ebben a könyvben a 181–193. oldalakon.

Oláh Sándor 1995

Szimbolikus elhatárolódás egy település cigány lakói között. Lásd e könyvben a 207-223. oldalakon.

Sík Endre 1981

A munkacsere Tiszaigaron. **Szociológia** 1. sz. 49–72.

Sahlins, M.D. 1973

Törzsek. In: Vadászok, törzsek, parasztok. Kossuth Könyvkiadó Budapest

Stewart, Michael Sinclair 1994

Daltestvérek. Az oláhcigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai Értesítő. 2. T-Twins Kiadó. MTA Szociológiai Intézet. Max Weber Alapítvány.

Weber, Max 1987

Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. **Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó** Budapest.